

ԼԵԶՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՈՏԸ

Լեզու: Ձնայած Ղարարադի հայերի բարրառով հրատարակվել են մի շարք ժողովրդական հեքիաթներ ու արձակ պատմվածքներ, սակայն մինչև այժմ դեռևս չի հավաքված ողջ լեզվական նյութը և փորձեր չեն արված որոշելու բարրառի լեզվակազմը՝ դրանում պահպանված էթնիկական շերտավորումների բացահայտման նպատակով: Այս բարրառի լեզվական մեծ թվով բառեր տեղ են դրել Հր. Աճառյանի «Հայերեն դավառական բառաբան»-ում: Նա էլ կազմել է այս բարրառի համոտ քերականությունը, որը լույս է տեսել առանձին դրոշմով: Հեղինակը մտադիր էր արմատացնել վերանայել վերջին հետադոտությունը: Ինչպես տոնջին, այնպես էլ երկրորդ տշիատանքում, սակայն, չեն ղրաղվել այն տարրերի հաադոտության հարցով, որոնցից կազմվել է այդ բարրառը:

Համենայն դեպս, կասկածից վեր է, որ այն պետք է գտնել հայ բարրառների արեևլյան խմբին, որը ներկա և անցյալ անկաաար ժամանակները կազմում է ներկա դերբայի և օժանդակ բայի համապատասխան ձևերի օղնությունը: Այդ դերբայի Դիդակի ջրչանի Առաքյուլի նեղամտությամբ ունի իս, աս (կրիմ իս), իսկ բոլոր հյուսիսային ջրչաններում՝ -ըմ (տըսնաս ըմ) վերջավորությունը, սակայն ի աարրերություն այդ խմբի բարրառների մեծ մասի, Ղարարադի բարրառում դործիական հոլովը կազմվում է ոչ թե ից, այլ աճ (հօրան, մօրան, փոխանակ՝ հօրից, մօրից) վերջավորություն:

Կարևոր հնչյունային առանձնահատկություն-

¹ Այս բացը մասամբ լրացվել է Կ. Ա. Դավթյանի «Լեոնային Ղարարադի բարրառային քարտեղը» (Երևան, 1966) աշխատության, ինչպես նաև Լեոնային Ղարարադի հեքիաթների (տե՛ս «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», VII, Երևան, 1973) և «Լեոնային Ղարարադի բանահյուսությունը» (կազմող՝ Մ. Գրիգորյան), աշխատության հրատարակությամբ (Ժանոթ. խմբ.):

ներից նշենք բառասկզբի հնչեղ բաղաձայնների իլացումը՝ կրեի, կիւնի, կրլօյս, առի, ծի, փոխանակ՝ դրեի, դինի, գլուխ, դու, ձի, ինչպես նաև ու ձայնավորը օ-ով փոխարինելու միտումը՝ օնի, փոխանակ՝ ունի, բօր, փոխանակ՝ թուր, շօռ, փոխանակ՝ շուռ, տօն, փոխանակ՝ տուն: Չի կարելի չնշել, վերջապես, բաց ձայնավորը լարված արտաբերելու ընդհանուր միտումը, որը հիշեցնում է դերմաներեն Umlaut-ը: Այսպես, ա, ու, օ, ո ձայնավորները հաճախ հնչվում են Umlaut-ով՝ ա՛, ո՛ւ, օ՛, Օրինակ՝ կա՛ս, լա՛վ, հո՛լ, փոխանակ՝ դաս, լավ, ուլ, կամ էլ դրանք խլացնելու միտումը, որը հանդեցնում է ը հնչյունի՝ ափսըմ, ըս, ընք, հրաաալ²: Ղարարադի բարբառի հնչյունական որոշ երևույթներ երբեմն վերադրվում են թուրքական լեզուների տղգեցությունը, սակայն մեծաթիվ արձանագրություններում պահպանված տեղական բարրառի հին ձևերի մնացորդները հետադոտված չլինելու պատճառով դեռևս դժվար է լիակատար վճռականություն խոսել այդ աղգեցության մասին, առավել ևս, որ այդ բարրառը ներթափանցել են ղղալիորեն ավելի քիչ թվով բառեր ու դարձվածքներ, քան, ասենք, Երևանի խմբի Քանաքեռի բարրառը, ինչպես այն ներկայացված է Խ. Արովյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպում, որտեղ թուրքերենից փոխառյալ բառերի այդ առատությունն ամենևին հաշվի չի նստում հայերեն բառերի հնչյունային առանձնատկությունների փոփոխման հետ: Կան բաղմաթիվ տղվյալներ, որոնք վկայում են, որ աակավին V—VI դդ. Հայաստանի արեևլյան դավառներում խոսել են դրական դրարտրից ղղալիորեն տարբերվող տեղական բարրառներով³:

² Առաքյուլի խոսվածքում անձնական դերանվան հոգնակի թվի առաջին գեմքն է՝ մոնք, իսկ հյուսիսային ջրչաններում՝ մոնք: Առաքյուլի խոսվածքն ավելի մոտ է Զանգեզուրի բարրառին:

³ Տե՛ս T. Marquart, Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901, էջ 121:

Երաժշտություն: Լեոնային Ղարարադի հայ ժողովրդական պոեզիան աչքի չի ընկնում հարստության միջավայրում կան շատ գուսաններ (աշուղներ), որոնք համախմբված են գործում և կազմում են արհեստավորական միություններ հիշեցնող խմբավորումներ, որոնք ունեն միմյանց շահերը (այրիներին, որրերին) պաշտպանելու բարոյական պարականոնություններ: Այսպես, Թաղլար գյուղում գուսան Ռուսամբը, Սարգիս Ղղալեցին, Գրիգոր Գալոյանը, Գլանցը և ուրիշները կարծես մի ընտանիք էին կազմում, նրանք «եղրայրներ» էին միմյանց համար, միասին էին ոտանավորներ հորինում և միմյանց օգնում էին ոչ միայն բարոյապես, այլև նյութապես: Գուսանների թիվը հնազանդակներին Մահացածների փոխարեն նորերը հանդես չեն գալիս: Լեոնային Ղարարադ երգիչներ են գալիս հարևան Զանգեզուրից, հաակապես խնձորենակ գյուղից, որը գուսաններ է մատակարարում ոչ միայն Ղարարադին, այլև Գյանջային, Նոր Բայազետին և Նույնիսկ Երևանին:

Կառավարվում է նաև որակական ձևափոխություն: Ավելի ու ավելի քիչ են հանգիստում վարպետ-գուսաններ, որոնք առն օրերին գյուղերում հրապարակային ելույթներ էին ունենում, առավելապես դաշալային աշխատանքներից առաջ և հետո: Երբեմն այսանդ անց է կացվում երկու գուսանների մրցություն, որոնք պեք է ցուցադրեն հնապարասանից սանդղագործելու՝ երգելու և նվագելու հմտություն: Ներկայումս գերակշռում են «աղբա» գուսանները, որոնք գյուղից գյուղ շրջելով, երգում են ռակերում, իսկ կալցի ժամանակ՝ նաև կալերում: Ամռանը նրանք նաև սար են գնում՝ յուղ ու պանիր հավաքելու: Ընդհանրապես գուսանները վարձատրվում են մթերքներով՝ ցորեն, ալյուր, պանիր, յուղ:

Նրանք մինչև այժմ շարունակում են երգել առավելապես ագրիկոլներին: Բացի փոքր քառյակներից, չորս լարանի սաշի նվագակցությամբ հեքիաթներ են պատմում և պոեմներ երգում Քյոոօղլու, Քյարամի, Աշուղ Ղարիբի մասին, պատմությունն ընգծիշարկելով պարեղանակներով ու պարերով: Առաջներում ունեցիկների հնաքերը թյունը շարժում էին Ասավաժաշնչի ավանգադրույցները, որոնք հաճախ երգվում էին հայերեն, սակայն այժմ գրանց սիրահարները ղրեթե վերացել են: Մինչդեռ Շիրակում (Լենինական) անցյալ դարի կեսերին գուսաններն անցել են հայերենի, Լեոնային Ղարարադում այդ անցումը նոր է կատարվում: Բնորոշ է նաև մեկ այլ աարերություն: Շիրակում լայն զանազանեղծական ստեղծագործություն գոյություն ունի գուսաններից անկախ, հենց ժողովրդի մեջ: Այսանդ հորինողները հաճախ ան-

հայա մարդիկ են: Համաժողովրդական ղանգվածային սանդղագործության նման դրսևորում Լեոնային Ղարարադում գրեթե չկա: Ապշեցուցիչ փաստ է, որ չկա անդական հերոսավեպ, չկա անդի հերոսների դավերդում, թեպետ Ղարարադցու կյանքը անց է կացել մշակական համառ, կամակերպված պայքարի պայմաններում, որը հերոսներ է ծնել ոչ միայն մելիքների, այլև ժողովրդական ղանգվածների միջավայրից: ՇՋինված հայրենասիրությունն վերջին աասնամյակների իրադարձությունները, որոնք մյուս դավառներում երգերի հոսք առաջացրին Անգրանիկի, խանասորցիների, սասունցիների, ղեթունցիների և ուրիշների մասին (այս երգերը հայանի են «Արյան երգեր» անվանմամբ), նույնպես չեն արաացուվել Ղարարադի երգում:

Այսանդ թույլ է արահայաված եղել նաև հայերեն ղուա քնարական ստեղծագործություն՝ սիրահարական և ընանեկան ընույթի երգերի անսքով: Երկար ու ձիգ երեկոներին ու գիշերները Ղարարադի գյուղը լուռ է: Ոչ մի անդ, ոչ մի ռակից, այգուց. կամ փողոցից չի լսվում ոչ միայնակ, ոչ խմբական երգ: Վերջ ձայնը չպեք է լսվի՝ նահապեհական այս սկզբունքը պինդ փականք է գրել Ղարարադցի կնոջ ռերանին:

Նա չի երգել ոչ սիրելիս, ոչ օրօրոցի, ոչ ճախարակի մոտ, ավելի շուտ ինչ-որ եղանակ է մրոմրացել, առանց ռառերի: Ամուսնու քաղաք գնալուց հետո, երբեմն երկար ժամանակ մնալով մենակ, նա իր թախծն ու արտունջը երգով չի արահայանել: Ընանիքում ճնշված, իր վշտի մասին նա չի երգել ոչ ասան, ոչ ընկերուհու, ոչ էլ աղրյուրի մոտ: Ոչ մի անդ չեն հանգիսի գաշաից երգով աուն ղարձող աղաների ու աղշիկների խմբերի:

Լեոնային Ղարարադում երգում է ոչ թե կինը, այլ աղամարգը, այն էլ ոչ թե գյուղում, այլ գյուղից դուրս, գաշաում կամ որևէ ըրրի վրա, ընդ որում, ոչ թե հայկական, այլ թուրքական երգ՝ ռայաթի, որը թուրքերը փոխ են առել պարսիկներից ու արարներից (րեյթ):

Նրան հայերեն երգելիս կանսենս արորի հեանից գնալիս կամ շատ սակավ՝ կալում: Հարսանիքներում նույնպես իշխում է գարձյալ հաճախ պարսկական կամ արարական ծագում ունեցող թուրքերեն մեներգը, իմրերգ չկա (չկա նաև ոչ մի ժողովրդական սեղանի երգ): Հայերեն լեղվով հայկական ժողովրդական երգի այս ռացակայությամբ չպեք է արգյոք ռացաարել այն, որ անցյալում

⁴ Գրողի միջոցով և դրսից սկսել են տարածվել հայկական նոր երգեր, ռայց գրանք գեոես թույլ են թափանցում ժողովրդի մեջ:

լևոնտյին Ղարաբաղը չի տվել ոչ մի նշանավոր
կողմի, ինչպիսին Սայաթ-նովան է⁶։

Ղարաբաղի ժողովրդական արձակ խոսքը աշ-
քի է ընկնում գունեղությամբ, դիպուկությամբ,
պայծառությամբ։ Իհուր չէ, որ այնտեղ դուրս-
ցել է աննկղդոր, որի ծաղկումը կապվում է հայա-
նի դվարճախոս Պրլը-Պուլու անվան հետ։

Դրա փոխարեն դարաբաղցին կարծես ամբող-
ջովին դտնվում է սաղի, իսկ այժմ էլ բազմադի-
թափ իշխանության ներքո, որը դրեթե վերջնա-
կանապես դուրս է մղել սաղին։ Ղարաբաղցու տանը
միշտ դենքի կողքին կախված է եղել սաղը կամ
թափը։ Որոշ ընթանիքներ (նոր Շենում՝ Սայի բեկի
ընտանիքը) հայանի են նրանով, որ սերնդից սե-
բունդ փոխանցում են սաղ նվագելու վարպետու-
թյունը։ Նվագն այսպեղ սրբազորություն է։ Գերա-
կշռում են պարսկական մեղեդիները, երաժշտու-
թյան դիտակները հտվաստում են, որ Ղարաբաղի
մեկնարանությունն ունի ընդորոշ առանձնահատու-
կություններ, որոնք որոշակիորեն ասարեբրվում են
պարսկականից ու թուրքականից։ Լեոնային Ղարա-
բաղում երիտասարդության ուժի ղեկավարող դար-
դանում է ոչ այնքան բոնաստեղծական երգի, մաս-
նավորապես հայկականի, չափի, որքան երաժշտու-
թյան աակաի բարդ ամանակի հիման վրա։

Ներկայումս Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում
և ողջ Անդրկովկասում անդական կովկասյան երա-
ժշտության և հաակապես թափի հանդեպ հեաա-
քըրքրությունն ուժեղանալու հետ մեկտեղ, Լեոնա-
յին Ղարաբաղում ես ավելի ու ավելի են հրա-
պուրվում թափով։ Բայց նոր հոսանքը ստիպված
է պայթարել Լեոնային հետեղական-դասական ե-
րաժշտության մեջ ներխուժող օպերետային ու
փողոցային մեղեդիների դոնհիկ աղդեցության
դեմ։

Ձուռնա-թմրլա-թմրուկը հիրավի կաաարյալ
ժողովրդական նվագախումբ է՝ հարսանիքներում,
խնջուկներում, ժողովրդական պարճուկներին,
սրբավայրում, ամենուր ասարածվում են նրա հըն-
չյունները։ Բայց պուռնայի մեղեդիներն ու թմրլայի
երկու փայտիկների հարվածների ուժմը մինչև օրս
քիչ են ուսումնասիրված և չի պարզված, մի կող-
մից, թե ինչ հարաբերություն մեջ են դտնվում Հա-
յասաանի տտրերը ջրջանների դուռնայի մեղեդի-
ների և, մյուս կողմից, Հայասաանի դուռնա-թմր-
լայի և հարեան երկրների համանման դործիքներին

⁶ Հեղինակի գրեթե ժառողական վերաբերմունքը դարա-
բաղցիների ժողովրդական րանասանդուկյան նկատմամբ այն-
քան էլ արդարացի չէ։ Վերջին ասանամյակներում րանագի-
տական մանրադնին պրպումներով հայանարերվել են րա-
վականաչափ քնարական, աշխատանքային և այլ ընույթի եր-
գեր, որոնց մի մասն արդեն հրատարակվել է րանհյուսա-
կան ժողովածուներում (ժանոթ. խմբ.)։

ու մեղեդիների փոխհարաբերությունը։ Աակայն
դուռնա-թմրլայն ես դայթակղվում է եվրոպական
պուկաններով, վալսերով, մաղուրկաններով, հեռա-
նում են դարերով ժառանդարար անցած ավան-
դույթներից։

Ծերերը պատմում են, որ երիտասարդ տարի-
քում վայելել են իրենց ընկերներից շատերի հմուտ
շվի նվագելու հաճույքը։ Շվին արդեն անհեաա-
նում է։

Պարեբը։ Մինչդեռ մյուս հայկական շրջաննե-
րում ու վրացական դուդերում մշաապես կարելի
է տեսնել կտուրներին, րակերում և այլուր պարող
երեխաների, տղաների ու աղջկաների խմբեր, Լեո-
նային Ղարաբաղում նման բան չի եղել։ Այստեղ
պարում են միայն իրենց բակում, կարծես դադտնի,
երեխաները մեծանալով, ավելի դուսպ են դառնում
և պարում են միայն հարսանիքներին ու ընտանե-
կան տոներին, սրբավայրում, հաակապես վար-
դերի տոնի ժամանակ։

Մամճորի ընակիչների վկայությամբ, հնում
իրենք ունեցել են խմբական ջուրջպարեր, առանց
երգի, դործիքային երաժշտության նվտղակցու-
թյամբ։ Այժմ դրանք համատարած կերպով վերա-
ցել են։ Պարում են մենակ կամ երկուսով, վերջին
դեպքում կինը պարում է իրեն քիչ թե շատ մոտ
մարդու հետ։ Պարերը դանդաղ են՝ ճեռքերի, ուսե-
րի, դլխի ու մարմնի այլ մասերի բարդ շարժում-
ներով։ Տղամարդիկ պպղուկի շեն պարում, շկան
թոխքներ ու բացականչություններ։ Ընդհանրապես
ընդունված է, որ պարի կինը, ոչ թե տղամարդը,
ընդ որում, համեմատաբար երիտասարդ, չամուս-
նացած կինը։ 30—35 տարեկան կինն ամաշում է
պարելուց։

Քաղաքի աղդեցությունը դգալի է նաե այստեղ,
քաղաքից վերադարձող տշակերտն ու աշակերտու-
հին, ուստնողն ու ուսանողուհին, երիտասարդ
րանվորներն ու արհեստավորները դուռնա-թմրլայի
հնչյունների տակ պարում են պուկա, վալս կամ
մաղուրկա։ Իսկ տեղի դեղջկուհին հավատտրիմ է
մնում իր հին պարերին։

• •

Լեոնային Ղարաբաղում մեր դիտորշավի կա-
տարած հետադուտությունից անցել է տտսնտմյա-
կից մի փոքր ավելի։ Այն ժամանակ դեռ թարմ էին
մարդի տնտեստկտն ու մշակութային կյանքին
ապամիջյան թշնամանքի հասցրած վերքերը, թըշ-
նամանք, որ վերջին հարյուրամյակի ընթացքում
հրահրում էր ցարական իշխանությունը ցարիդմի
դեմ հայ ու ադրեբջանցի աշխատավորների միտց-
յալ ելույթները կտնխելու նպատակով։ Այն դա-
ժանորեն օդտադործվեց համաշխարհային պատե-

բազմի ժամանակ ու փեարվարյան հեղափոխությունից հետո կալվածաիրական ու կապիտալիստական խավերի կողմից հայ դաշնակցական ու ագրեբջանցի մուսավաթական կուսակցությունների միջոցով՝ ժողովրդական դանդաղեցնելիս շահագործելու նրանց մրցակցության մեջ: 1920-ական թվականների կեսերին ամեն գյուղում կային քանդված կառույցներով, գութս ընկած գոներով ու տառուհաններով աններ, իսկ նախկին վարչական կենտրոն Շուշի քաղաքում, որանդ առաջվա 25 հալարանոց բնակչության փոխարեն փոխադարձ ջարդից հետո մնացել էր հաղիվ մի հինգ հաղար մարդ, անցորդի քայլերն արձագանք էին ապիս ամայի փողոցներում ու կմախք-անների հրդեհից սևացած պատերի մեջ, որոնց սլառահան-աղբերից ներս էին սահում մայր մանող արևի շեղակի ճառագայթները: Ամեն ընաանիքում, լինել աղբեջանցու: Թե հայի, աակավի կենգանի էր որևէ անդամի՝ եղբայրական երկու ժողովուրդների ղինված ընդհանրումների ղոհների կորստի վիշար: Բնակչության մեկ հինգերորդից ավելին ղոհվել էր ղնդակներից, հրդեհներից, քաղցից ու հիվանդություններից: Գյուղերի մոտերքի անմաաչելի լեռնային կարկառներում դեռ պահպանվել են դիրքերն ամրացնելու համար այսանդ հապճեպ փորված խրամաններն ու քարակույաներ: Երկրամասի ղյուղանանսություն, արգյունարերություն, մշակույթի բոլոր բնագավառներում խորհրդային շինարարության ֆոնի վրա դեռ ցայաուն հակագրություն էին կաղմում այդ աարիների ավերածությունների հետքերը:

Սոաջինը, ինչով նշանավորվեց 1920 թ. մայիսին Կարմիր ռանակի մուաքը լեռնային Ղարաբաղ, եղավ անդի բոլոր աղբությունների միջև եղբայրական փոխհարաբերությունների և ընդհանուր անվանություն ու խաղաղության հասաաաումը: Կարճ ժամանակում հաղթահարվեցին աղբամիջյան երկպառակության ծանր ապրումները, և աշխաաավոր հայերն ու աղբեջանցիները միահամուռ ջանքերով, բարձր ողբությունամր ձեռնամուխ եղան նոր կյանքի կառուցմանը: Վերջ արվեցին ոչ միայն աղբային թշնամանքի առանձին արաահայաություններին, այլև ելուղակության այն հաճախակի դեպքերին, որոնց դեմ ցարական կառավարչությունն անօգուա պայքարում էր ոռուսական իշխանության հասաաաման օրից, ի վիճակի չլինելով ելուղանների հրոսակախմբերի հարձակումներից պաշապանելու նույնիսկ ամենակարևոր՝ Շուշի—Եվլախ մայրուղին:

Երկրամասի բոլոր անկյուններում մեր դիտարշավի ժամանակ արդեն ընակչությունը հպարտությամբ և ղոհունակությամբ էր խոսում մինչ այդ

երեք շանսված իաղադ օրերի և լիակաաար անվրաանդության վերջնական հասաաաման մասին: Կոմունիսական կուսակցության ղեկավարությամբ խորհուրդները ներգրավվեցին ձեռնամերկ հեղափոխության մեծսղույն սկզբունքների ակաիվ իրագործման մեջ: Այս աշխաաանքը ծավալվում էր անդի ընական ոռուսներին ուսումնասիրության հետ սերա կապի պայմաններում:

Մարդի բնակչության թիվը 1937 թ. կեսերին արդեն կաղմում էր ավելի քան 149 հաղար մարդ (89% հայեր, 10,1% աղբեջանցիներ, 0,9% ոռուսներ, հույներ և այլք): Բնակչությունը անդարնակված էր հինգ շրջանում՝ Սանփանակերաի, Շուշիի, Մարաակերաի (նախկին Զրաբերգի), Մարտունու (նախկին Վարանդայի) և Հաղութի (նախկին Դիղակի): Գյուղական բնակչության խառնությամբ (մեկ քառ. կմ. ավելի քան 36 մարդ) լեռնային Ղարաբաղին Աղբեջանում պեաք է առաջին անդը հաակացնել: Սակայն հողով ապահովված լինելու առումով մարդը հանրապետությունում ղրավում է վերջին անդերից մեկը, քանի որ 4456 քառ. կմ ընդհանուր աարածությունից վարելահողերը կաղմում են հաղիվ մեկ քառորդ մասը: Իսկ աարածության մնացած 3/4-ը պաաված է սարերով ու անաառներով: «Սակավահողությամբ կաշկանդված գյուղացին օգաաղործում է հողի յուրաքանչյուր կառը՝ հերկած դաշանն այսանդ կուչ են գալիս լեռների լանջին, սահում ըլուրներն ի վար, թաքնրվում քարաշարքերում, որանդ դեթ մի փոքր հող կա և այլն»⁶: Նման պայմաններում հողի մշակումը շաա ավելի մեծ աշխաաանք է պահանջում՝ որոշ դժվարամաաչելի վայրերում սաիպված են հողը փորել ոչ թե ծանր արորով, այլ պարղապես ռահով: Խորհրդային իշխանության տարիներին, հատկապես կուլանանսային շարժման ծավալումից ու մանր անանությունները խոշորների մեջ միավորելուց հետո, ղյուղացուն օղնության հասավ ղյուղանտեսական մեքենան⁷: Մեքենայացումն ընդդրկել էր ղյուղացիական աշխաաանքի 20 տոկոսը, իսկ երրորդ հնդամակի վերջին այդ ընդդրկումը կհասցվի 60 աոկոսի: Միաժամանակ քայլեր են արվում ջրովի հողերի մակերեսի մեծացման ուղղությամբ, որոնք 1924 թ. 11000 հեկաարից հասցվել են 14000-ի: Կառուցվող Թարթարդէսի և մյուս դետերի ջրերի էներգիայի օղաագործման միջոցով այդ մակերեսը կրկնակի կմեծանա: 1913 թ. 36 հաղ. հեկտարից այժմ ողջ ցանքաաարածությունը հասել է 79,9 հաղարի, իսկ եր-

⁶ Գ. Ա. Քոչարյան, լեռնային Ղարաբաղ, Բաքու, 1925:

⁷ Կուլանտեսությունների մեջ ընդգրկվել է գյուղացիական տեսությունների 88 աոկոսը: Շաա գյուղերում կաաարվել է համաաարած կուլեկտիվացում:

րուր, հնդամյակի վերջին այն կհասցվի 85000 հեկտարի, ներգրվում է դիտական ագրոտեխնիկա, բուրելավվում է սերմացու ցորենի որակը և հողի մշակման տեխնիկան, որի հետևանքով, բերքատվությունը բարձրացել է մեկուկես-երկու անգամ: Ցածրադիր վայրերում ընգլայնվել է ռամրակի գաշտերի մակերեսը (Մարտակերտի շրջան, որտեղ կան և կառուցված ընդհանուր բույսեր), կերային մշակույթներին՝ բարձրադիր գոտում: Բարենպաստ կերային բույս է ստեղծվել անասնապահության դարգացման համար, որը լայնատարած արոտավայրերի տեղակայության շնորհիվ համարվում է մարդի գյուղատնտեսության դարգացման առաջատար ճյուղը: Արդեվում է ձմռանը և վաղ գարնանը անասունների արտեղծումը անառուժ շիվերով ու մաղաղ ճյուղերով: Անասուններն արդեն գրեթե լիովին ապահովվում են տեղական կերի պաշարով: Անասունների ընդհանուր գլխաքանակն ավելացել է երկու, իսկ որոշ անասուններին (ծիեր) երեք և նույնիսկ 12 անգամ (խոզեր): Նոր գոմերի շինարարության շնորհիվ բարելավվել է մսուրային խնամքը: Լավանում է տնտեսների ցեղաանասակը: Կա յուրի ու պանրի տրտադրության մոտ ատոս ոչ մեծ գործարան: Այժմ մարդում կա 157 կտթնապրանքային, 97 խողարուծական, 94 ոչխարարուծական, 54 ձիարուծական և 2 ջորերուծական ֆերմա:

Քաղաքական ավերածության շրջանում գործադրական կենտրոններից կտրված լինելու և մետաքսի ու սպիրտի արտահանումը գրեթե լիովին դադարեցնելու հետևանքով, պտղատու և խաղողի այգիներն ու թթասառնները հիմնականում թողնվել էին անխնամ, երբեմն դրանք կտրում էին ու հաակացնում հացահատիկային մշակույթների ու բտնշարանոցների: Իրանց վերականգնումը, որը խորհրդային իշխանության հասառաման առաջին տարիներին համեմատաբար գանգաղ էր ընթանում, վերջին տարիներին կուսակցության ու կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ ղգալիորեն արագացել է: 1937 թ. փետրվարին հրավիրված առաջավոր ալգեգործների խորհրդակցությունն ամփոփեց այդ ուղղությամբ արվող բոլոր աշխատանքները և նշեց հեռագաղարգացման ուղիները: Այսպիսով, ամրապնդվում է տեղական արդյունաբերության արգեն գոյություն ունեցող կարևոր ճյուղերի՝ օղեթորման և մետաքսի հումքի բաղան, որոնք առավել կարևոր են մարդի համար, քանի որ տարածված են խիստ սակավահող շրջաններում և նեցուկ են երկրագործությանը: Թե՛ մեկ, թե՛ մյուս բնագավառը հսկայական վնաս է կրել համաշխարհային և հաակապես քաղաքացիական պատերազմի տարիներին: Օղեթորումը, որը գրեթե բացառապես կառավարվում

էր թթից և ոչ մեծ քանակությամբ՝ խաղողահյութը հեռացնելուց հետո դուրացած խաղողի կնճեռից, այժմ էլ հիմնականում տնայնագործական ընդթ է կրում՝ թթաստան կամ այգի ունեցող յուրաքանչյուր տնտեսատեր (որոնց թիվը 1924 թ. հասնում էր 300—500), այժմ էլ երբեմն իր թուփը և կնճեռն ինքն է թորում: Կուտնտեսություններում արդեն կատարվում է համատեղ օղեթորում և ստեղծվել է երկու կրկնադաման և մեկ գինե-օղե-լիմոնադի գործարան, որոնք միավորված են Ղարաբաղի սովխոդարեստի ցանցում, որը նպատակ ունի բարձրացնելու ինչպես արտադրանքի որակն ու ավելացնելու քանակը, այնպես էլ վերացնելու այս արտադրաճյուղում աշխատավորների վասակն իշեցնող բոլոր պայմանները:

1936 թ. մարդում, բացի 590 հաղ. լիտր գինուց, 900 հաղ. լիտր մաքուր օղուց, 55 հաղ. լիտր կոնյակից, արագգրվել է 210,6 հաղ. բացարձակ ասաիճանի կոնյակի սպիրտ, 3607 հաղ. բացարձակ ասաիճանի թթի կրկնաթոր սպիրտ⁹ 1924 թվականի երեք միլ. ասաիճանի ընդհանուր օղու դիմաց:

Մեծ նվաճումներ կան նաև շերամապահության և մետաքսի արտադրության բնագավառներում: Շերամապահներն ապահովվում են լավագույն շերամի սերմով: Բարելավվել է որգերի խնամքն ու կերակրումը: Շարք են մտնում շերամի խեղճման հատուկ կայաններ ու հարմարանքներ: Այս ուղղությամբ ևս շատ բան արվում է կուտնտեսությունների միջոցով: Սաացվում է թե՛ քանակով, թե՛ որակով ղգալիորեն ավելի բարձր արտադրանք: Մեկ աուսի շերամի սերմից ստացվող բոժոժի քանակը հասցվել է 46,6 կգ՝ նախապատանդալյուն 18 կգ փոխարեն: 1936 թ. ստացվել է մեկ միլ. 113 հաղ. ուրլու արժողությամբ 128 հաղ. կգ բոժոժ: 1936 թ. փետրվարին աեղի ունեցած համագումարում շերամապահները մրցության հրավիրեցին հարևան Աղգամի շրջանին: Վերականգնվել են նախապատանդալյուն շրջանի մետաքսամշակման և մետաքսամանման լավագույն ֆաբրիկաները, որոնց թիվն այն ժամանակ հասնում էր 30-ի, ինչպես և մանր, վաա կահավորվածները: Վերջիններս սարքավորումը նորոգված է: Ներկայումս կավեց մետաքսամշակման (դրանցից Սանփանակերտինը, որը կառուցվել է խորհրդային իշխանության հասառումից հետո, ունի օրինակելի սարքավոր-

⁹ Պատերազմից առաջ բնակչությունը օղու մեծ մասը ծանր պայմաններով վաճառում էր գնորդներին: Ղարաբաղի սովխոդարեստը դիմում և սպիրտի արդյունաբերության կայուն հումքի բաղա ստեղծելու նպատակով, միավորում է երկու խաղողագործական, մեկ մեղվարուծական և երեք կոթինացված սովխոդ՝ 5898 հա ընդհանուր տարածությամբ:

⁹ Арт. Аракелян, Нагорный Карабах, „Советское краеведение“, 1936, № 10.

րում), մեկ մետաքսամանման և մեկ մանածոգործական ֆարրիկա:

Մեծացվում են ոռոգման և էներգետիկ ուսուրանքը: Արդեն ավարտվում է 140 հազ. ձիաուժ ունեցող Թարթարգէսի շինարարությունը: Կայանը հնարավորություն կտա ոռոգելու 9000 հա նոր հողեր: Ընդլայնվում է նաև մյուս գետերի ջրային հարստությունների շահագործումը ինչպես ոռոգման, տնային և էներգետիկ նպատակներով¹⁰: նախագծվել է խոշոր ջրամրարտակի կառուցումը Շուշիին մոտ Քարինաակ դեպի վրա, որանդ պեռք է սանդղծվի խոշոր ջրամրար՝ դաշաերի ոռոգման և էներգիա ստանալու համար: Մաքրված են հին, թվով 80 քյահրիդներ (լեռնային խոր շերտերից շրի արաարերման խորշեր): Առաջիկա եռամսյակում նախագծված է տաս նոր քյահրիդի շինարարություն:

Անտառային ղանդվածների ղրաղեցրած աաւածությունը և ծառատեսակների ընուլթը ճշաորեն ոռոշելուց հետո, ուժեղացվել է անտառահանդակների պահպանությունը, որոնք ղրավում են մարդի ողջ աարածքի մեկ երրորդը, սկսվել է ղրանց ոաւցիոնալ օղտաղործումը: Դրան, անկասկած, խանգարում է անտառային ճանապարհների վաա վիճակը, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ լիակաաար րացակայությունը: Անհրաժեշտ փայաանյութի մի ղղալի մասը ղեոես ներմուծվում է ղրսից՝ Միության հյուսիսային շրշաններից: Փայաամշակման արղյունաղործությունը և հյուաածո իրերի արտաղրությունը (տնային կահ-կարասի, թիեր, եղաններ, կամեր, սալլեր և ալլն, ղամրյուղներ, հացի ամրարներ, քթոցներ) կըում է ղեոես տնայնաղործական րրնուլթ և շատ քիչ շափերով է շուկա հանվում, այն էլ անղում կամ ցածրաղիր անաաղաղուրկ վայրերում իրացվելու համար:

Չնայած լեոնային ղարաաղում երկրարանական-հետաշոաական աշխատանքների համեմատարար թուլլ ծավալմանը, խորհրղային իշխտնություն հաստատումից աոաջ և հետո ալստեղ ղրանցված է ավելի քան 850 հանքավայր, որոնցից շատերն ունեն պղնձի պարունակության բարձր տոկոս (ղրանցից պետք է նշել Հասանրիսի հանքերը): Դրանց մի մասը ղյուղացիները մշակել ու մշակում են անայնաղործական եղանակով: Դրանցից ոչ մեկը, նույնիսկ ամենախոշոր պղիմեաաղային խումրը՝ Մեհմանի հանքավայրը, մինչե օրս ցուլց չի տվել խոշոր արղյունարերության կաղմակերպմանը րավարաող պաշարներ: Հնարավոր է, որ ավելի մանրակրկիա հեաաղոաությունն ի հայա րերի

¹⁰ Կարկար (Գարգար) գետը սնում է Ստեփանակերտի հիղրոէլեկտրակայանը: Յուրաքանչյուր շրջկենտրոնում կա ջերմաէլեկտրակայան:

այնպիսի հանքավայրեր, որոնց շահագործումը կարող է շահավետ լինել:

Խորհրղային իշխանության հաստատումից հետո ստեղծվել է կրի, աղյուսի, կղմինղրի, անտառանյութերի (Բաղարի փայտասղոցարան) և սալների արտաղրությամբ ղրաղվող մանր գործարանների մի ամրողջ ցանց:

Մեծաքանակ հումքով հարուստ (բրղի, մետաքսի, կավի, փայտի, ծղտոի և ալլն) լեոնային ղարաաղում հնուց ի վեր ղարղացած են եղել տրնայնաղործության ղանաւան ճյուղեր, որոնք շաա կենսունակ են մարղը խոշոր արղյունարերական կենտրոններից հեոու ղտնվելու և հտղորղակցման ուղիների րացակայության պաաճաոոով: Գեղեցկության մը ղիմացկունությամբ հայանի են աոտվելապես ղարաաղի ղորղերը, ջեչիմները, խուրշիները, մափրաշները (անկողնակ) և տլլն: XIX դարի երկրորղ կեսից ալս արաաղրանքը ղարձավ լայն արատհանմտն աոարկա: Խորհրղային իշխանության հաստատումից հետո ինչպես գորղագործություն, այնպես էլ բրուտության, աաաղձագործության և տնայնաղործության մյուս ճյուղերում տրնայնաղործմենաանաեսները սկեսցին միավորվել արղյունագործական արտելների մեշ, որոնք ընղղրկում են շուրջ 600 մարդ:

Այսպիսով, լեոնային ղարաաղի ողշ տնտեստկտն կյանքում խորհրղային իշխանության հաստատումից հետո ընկած ծամանակաշրջանում արմատական տեղտշտրծեր են կատարվել ոչ միայն արտաղրության տեխնիկական կողմի, ալլ նաե կաղմակերպական կառուցվածքի մեշ, որը ղրվել է սոցիալիստական հիմքերի վրա: Ընղ որում, խորհրղային շինարարությունը կենարար ներղործություն է ունեցել մարղի կյտնքի ամենից ետ մնացող ղնաղավաոներից մեկի՝ ճանապարհաշինության րարելավման վրա: Մինչե խորհրղային կարղերի հտստատումը մարղի միակ խճուղին Նվլախ—Շուշի—Գորիս ճաոնապարհն էր: Այն ծամանակ ղեոավարտված ղեր Ջրաբերղի շրշանից Կիրովարագ տանող խճուղին: Գյուղերը միմյանց հետ կապված էին սալլուղիներով, լեոնային արահետներով, որոնցով ղծվարություն մք անցնում ձիերն ու շորինները: Գյուղխորհուրղների և հաակապես կուտրնտեսությունների միջոցով ղնակչությանը ցուլց տրվող աշխաաանքային օղնության շնորհիվ, համեմատարար սահմանափակ բյուլետոյին հտտկացումներով կառուցվում են շրշաններն ու ղյուղերը միմյանց կաղող հարմար ճանապարհներ: Սակայն մարղի խիստ լեոնային ոելիեֆը ղյուրություն մի ենթարկվում ճանապարհաշինության վրա թափած շանքերին: Մինչե օրս մարղային կենտրոնի՝ Ստեփանակերտի հաղորղակցումը շրջանների հետ

դեռևս կատարվում է շրջանցիկ ուղիով՝ Աղդամի ցածրավայրի խճուղով, Այս հանգամանքն աղղում է հինց կենտրոնի դարգացման տեսակերի վրա: Ստեփանակերտն ավելի ջատ վարչական ու մշակութային կենտրոն է և դժվարությամբ է դառնում սոսկ-տրրական ու արդյունաբերական կենտրոն: Բնակչությունն Աղդամի հետ համեմատած դանդաղ է աճում՝ 19 տարվա ընթացքում այն հասել է միայն 7,5 հազ. մարդու: Ուղիղ Սանփանակերտ տանող կարճ ու հարմար ճանապարհների բացակայության պատճառով շրջանները ձգաում են դեպի Աղդամ, քանի որ դեպի այնտեղ են ձգվում նրանց դեմահովիտները:

Վերափոխվել է մարդի ողջ մշակութային դեմքը: Ստեփանակերտը հոյակապ պլանավորված, առֆալտասլատ, կանաչապտտ, էլեկտրիֆիկացված քաղաք է: Գյուղերում բնակչությունը շտապում է դուրս դալ աշատ, ընդարձակ տարածություն և առաջվա ծխից սևացած, լույսի ու ծխի համար առատաղում րացած անցքերով գեանափորի ու ղաւաղաւ-ների փոխարեն տնեդորեն կառուցում են երկհարկանի տներ՝ կողային պատերում րացված պտտուհաններով (խանաբազում, օրինակ, մի տարվա ընթացքում կոլտնտեսականները կառուցել են 11 տուն):

Գյուղերորհրդի րածինները տարեցտարի հասնում են այն բանին, որ փողոցները պլանավորվեն ուղիղ և պահվեն մաքուր վիճակում: Գյուղերից դուրս է ընթանում դարավոր աղբը: Կառուցվել են բաղնիքներ: Ոչ միայն հիմնական կենտրոնները, այլև շատ դյուղեր ունեն հեռախոսային կապ: Նրեկենտրոնից ջատ հեռու տեղադրված գյուղերում մարդիկ լսում են ոադիոհաղորդումներ: 35 գյուղում արդեն վառվում են ռիլիչի լամպերը: Ստեփանակերտում դործում են Մ. Գորկու տնվան դրամատիկական թատրոնն ու երկու կինոթատրոն: Բոլոր շրեկենտրոններում կան կինոներ, թատրոն. տարբեր վայրեր սպասարկվում են շրջիկ կինոխրցիկով, որոնցից երկուսը հնչյունային են: Փոստային ցանցը ընդգրկել է ամենահեռավոր անկյունները: Կաղմակերպվել է 24 ակումբ, 26 ընթերցարան, 10 մասսայական դրադարան: Ապշեցուցիչ են դպրոցական գործի հաշողությունները: 49 մանր վարժարանի փոխարեն, որոնցից 1914 թ. միայն երկուսն էր միջնակարգ, 1937 թ. կտր 186 դպրոց, որից 17-ը՝ լրիվ միջնակարգ, 106-ը՝ թերի միջնակարգ: 1914 թ. սովորողների թիվը հասնում էր 3010-ի, ուսուցիչներինը՝ 79-ի, իսկ 1937 թ. կար 34599 սովորող և 1223 ուսուցիչ և, րոցի այդ, մեծահասակների, անդրադետների ու կիստգրադետների դպրոցներում ընդգրկված էր 16191 մտդ: Ցարական իշխանություն օրոք գրադետները կաղ-

մում էին բնակչության շորս տոկոսը, իսկ 1937 թ. անգրագետները վեց տոկոս էին, ընդ որում, համառ պայքար էր մղվում անգրագիտության լիակատար վերացման համար: Կուսակցության մարդկումի և մարդդործկումի տպագիր օրգան ռետրհրդային Ղարաբաղ» թերթը հատուկ բաժին էր բացել անգրագիտության վերացմանը վերաբերող ինֆորմացիայի ու հողվածների համար և աշաւորշ հսկում էր կենտրոնում ու շրջաններում այդ պայքարի ընթացքին: Երրորդ հնգամյակի ալանը կաղմրված էր այնպես, որ ապահովվեր ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցն ավարտողների 80 տոկոսի անցումը լրիվ միջնակարգի: Գյուղյուն ուներ հինդ տեինիկում, 69 մանկապարտեղում ընգրկված էր 25.692 նախադպրոցական երեխա: Կար մեկ մանկատուն: Բարեկրթական նպատակների համար 1923—24 թթ. 138 հաղ. դիմաց այս տարի բաղ է թողնված 14.357 հաղ. ուրբլի, այսինքն՝ երկրամասի ողջ բյուջեի 57,7 տոկոսը:

Բնակչության բոլոր խավերի շրջանում մեծացել է հետաքրքրությունը դիտության ու դրականության նկատմամբ: Ամենուր բնաանիքներում ստեղծվել են սիրած դրքերի դրադարաններ: Տնդում հիմնադրվել է գրական ըջիջ: Աճում է ձեռով աղգալն, րովանդակությամբ սոցիալիստական մշակույթը:

Կուսակցության սնդամներն ու կոմերիտականները կատարում են քաղուսաշխատանքներ, տանում են հակակրոնական պրոպագանդ (օրինակ, Փոքր Սարդարաշենում աշխատում է 40 հոգուց բաղկացած անաստվածների իումը): Գյուղերի ողջ ակտիվը մորիլիզացվեց հոգեորականության մնացուկների որոշ մասի ելույթները խտփանելու համար, որը փորձում էր նոր Սահմանադրությունն օդտադործել բնակչության վրա իր աղդեցությունը վերականգնելու համար: Դեռ որոշ տեղերում ըդդացվում է հին, հեթանոսական տրամադրությունների ուժը՝ պատահում են տենգով երեխաներին լարախաղացի լարի տակով անցկացնելու (Քերթ և Քարահունջ գյուղեր), երեխա ունենտլու նպատակով դիշերը կնոջը խուլ, կախարդված քարայրում թողնելու (Մեծ Թաղլար դ.) կամ էլ ծեր հեքիմի, դրեացի, շալչի-ը ադոթին դիմելու (Նմիշճան դ.) դեպքեր: Այս ամենը, սակայն, կրոնական թմրիթի վերջին տոկոսծումներն են: Դպրոցի, կոմերիտիության, կարմիր րտնակի լայն պրոպագանդի միջոցով, կենդանի և տպագիր խոսքով գիտական աշխարհայեցությունն տվելի ու ավելի խորն է թափանցում բնակչության մեջ: Դա արտահայտվում է տմենուր, ինչպես տնտեսության, այնպես էլ կենցաղի մեջ:

Վերափոխվում են ինչպես րնտանիքում, տյն-

պես էլ սեռերի միջև եղած ըրտր հորարերութիւնները: Ոչ հեռավոր անցյալում մի քանի սերնդից բազկացած մեծ, խոշոր դերգաստանները գրեթե ամենուր մասնատվում են փոքր զուգարնատանիքների, որոնք տնմիջականորեն մտնում են սոցիալատեսակական նոր խոշոր միավորումների՝ կոլտընտեսութիւնների մեջ: Կինը՝ արդեն գրագետ, իր սեփական աշխօրերի բաժինն ունեցող անձնավորութիւն, իրեն զգում է ընտանիքի ինքնուրույն և հավասար անգամ: Վերացել է նրա նտխկին ինքնամիտութիւնն ու ընկճվածութիւնը: Նտ զնալով ալելի հաճախակի է հանդես զալիս ամուսնու վարքի աշաա քննադատութիւնը և որպես զեկավար՝ տեղի կյանքի որեէ բնագավառում: Նա ազաավել է աաամոր ծառայութիւններից և լիակատար վսաահութիւնը դիմում է մանկարտրձի օգնութիւնը: Հեշտացել է մանկան խնամքը՝ օգնութիւն են եկել կոնսուլացիաները, մշտական ու սեզոնային մանկամսուրները, մանկապարտեզները: Սանիտարարուժական զործի կազմակերպումը զգալիորեն նվազեցրել է ընդհանուր հիվանդութիւններն ու մահացութիւնը: Աշխաանքի արաադրողականութիւնն ու կենցազային պայմանների բարելավումը զգալիորեն բարելավել են բնալութիւն կենսամակարգակր և առողջական վիճակը: Տնանապես և կուլտուրապես հետամնաց, ցարական իշխանութիւն օրոք աշքաթող արված,

դաշնակցականների ու մուսավաթականների տիրապետութիւն օրոք ազգամիջյան երկպառակութիւններից քայքայված ծայրամասը բարգաւաճող մարզ դարձնելու համար պահանջվեց նյութական խոշոր միջոցների ներդրում: Այդ ծախսերը դեռես լրիվ չեն ծածկվում տեղի արագ աճող եկամուտներով, որոնք 1936 թ. կազմեցին 4400 հազ., իսկ 1937 թ.՝ 7.648 հազ. ոուրի՝ աճը 180 տոկոս է: Զգալիորեն ալելի արագ են աճում ծախսումները, որոնք 1925—26 թթ. 198,4 հազարից 1936 թ. հասել են 19.263 հազ., 1937 թ.՝ 24577 հազ. ոուր: Մշակված պլանի կենսադործման համար բյուջի անհրաժեշտ լրացումը կաաարվում է Ադրբեջանի հանրապետական միջոցների հտակացումների հաշվին: 1936 թ. դտացիան կազմել է 12285 հազ., իսկ ընթացիկ՝ 1937 թ. հասել է 16.930 հազ. ոուր:

Փոխվել է դուլացու և քաղաքացու կյանքի ողջ պտակերը: Փոխվել են թե՛ աշխատաժամանակի բաշխման, թե՛ ժամանցի ձեերը: Անցյալի գիրկրն տնցնող հին կոնային Ղարարադի ալերակների վրա կառուցվում է նոր սոցիալիստական կոնային Ղարարադը, որտեղ ըրտր ազգերի աշխատավորները կոմունիստական կուսակցութիւն և խորհրդային իշխանութիւն զեկավարութիւնը կառուցում են երջանիկ ու ունեոր կյանք:

С. Д. ЛИСИЦИАН

АРМЯНЕ НАГОРНОГО КАРАБАХА (Этнографический очерк)

Резюме

Настоящая работа посвящена историко-этнографическому изучению армян Нагорного Карабаха. Основным источником при ее написании послужили полевые материалы, собранные автором в середине 1920-х, а затем дополненные и уточненные в середине 1930-х годов. Особая ценность этих материалов заключается в том, что в них нашел отражение весьма важный и сложный период первых послереволюционных лет в Закавказье, становлении и укрепления здесь Советской власти и неизбежно связанный с этим процесс ломки многих традиционных, отживших свой век установлений и порядков.

Горный рельеф этой области в сочетании со значительным лесным покровом наложили определенный отпечаток на всю хозяйственную жизнь и бытовые особенности населения. Нагорный Карабах составлял обособленный край, с узкими и глубокими ущельями; горные цепи делят его на отдельные области,

и потому бассейны рек и долины жили своей изолированной жизнью, где образовывались и укреплялись отдельные феодальные владения-меликства. Этот край принадлежит к тем немногим историко-этнографическим областям, где армяне составляют коренное население, на протяжении веков сохранившее свой основной этнический и этнографический состав.

Преобладающим типом поселения здесь является деревня. За более чем вековой период после присоединения края к России лишь Шуша превратилась в город—центр обширной области с соответствующими административными, судебными и другими учреждениями, а также центральным управлением армянской епархии. Даже после перенесения административного центра в Степанакерт (бывш. с. Ханкенды), Шуша продолжала сохранять свое значение экономического, торгового и культурного центра. Гадрут же к